

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

του Σάββα Ε. Τσιλένη,
αρχιτέκτονα πολεοδόμου ΕΙΕ

Αν η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη είναι αυτή που έλκει τα πλήθη των Ελλήνων τουριστών, στην ημερησία διάταξη της ταξιδιωτικής περιήγησης της τελευταίας δεκαετίας έχει εισχωρήσει η μνημειακή αρχιτεκτονική της οθωμανικής πρωτεύουσας καθώς και τα μνημεία των ζωντανών μέχρι τις μέρες μας Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Πόλης, η οποία έχει να επιδείξει όχι μόνο ένα σεβαστό αριθμό αξιόλογων κατασκευών αλλά και κάποια οικιστικά σύνολα γειτονιών που δεν έχουν χάσει ακόμη την αυθεντικότητά τους, παρά τη ραγδαία δημογραφική αλλοίωση και την πληθυσμιακή έκρηξη της, όπως η περιοχή Φαναριού - Μπαλατά, τα Πριγκηπόνησα, οι πυρήνες των χωριών του Βοσπόρου και η περιοχή του Πέρα. Προφανώς τα βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της κλασικής και όψιμης περιόδου διατηρούν τον πρώτο στόχο ενός ολιγοήμερου ταξιδιού αναψυχής, όπως είναι κατά σειρά προτεραιότητας είναι η Αγία Σοφία, η Μονή της Χώρας (Καριγιέ τζαμί), το παλάτι του Τοπκαπί, το Σουλεγμανιγιέ, το Μπλε ή Σουλτάν Αχμέτ τζαμί και το παλάτι του Ντολμάμπαχτσε. Από όλα αυτά το μόνο χαρακτηριστικό παράδειγμα του εκλεκτικιστικού 19^{ου} αιώνα είναι το τελευταίο και η αποκατάσταση του πρώτου, αν και η αποκάλυψη των περιφνημών μωσαϊκών των δύο αυτών απaráμιλλων μνημείων είναι έργο του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Ακόμη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο διατηρεί από τον 19^ο πολύ μικρό τμήμα, διότι μια μεγάλη φωτιά το Σεπτέμβριο του 1941 κατέστρεψε όλα τα ξύλινα κτίρια του μοναστηριού, εκτός από το Ευγενίδειο που ήταν η πατριαρχική κατοικία, κτίσμα που ανεγέρθη από το 1901 ως το 1903, κατά τη δεύτερη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ'. Όλες οι άλλες κατασκευές είναι έργα πολύ πρόσφατα που μιμούνται την προ πυρκαγιάς κατάσταση και μας δίνουν μια εντύπωση πως θα ήταν τα Πατριαρχεία, άλλα δεν είναι η αυθεντική παραδοσιακή αρχιτεκτονική της εποχής αυτής. Οι φωτιές ήταν μια μεγάλη λαίλαπα και κατέστρεψαν μεγάλο πλούτο της ξύλινης εν πολλοίς αρχιτεκτονικής της Πόλης παρασύροντας στην φτώχεια και στην υποχρεωτική μετανάστευση πλήθη κατοίκων.

Η κοινωνική και πολιτική ιστορία, κατ' επέκταση δε η λαογραφία, η παιδεία, η αρχιτεκτονική, ο τύπος, το θέατρο ακόμη και η κουζίνα της πολιτικής Ρωμοσύνης την περίοδο της ακμής της, κυρίως το δεύτερο μισό του 19^{ου} και το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, έχουν γίνει αντικείμενο συγγραφής μεγάλου αριθμού συγγραμμάτων την χρονική περίοδο που ξεκινά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, χωρίς να εξαιρέσουμε -αλλά να μην εξετάσουμε στην παρούσα διάλεξη λόγω του περιορισμένου χρόνου- την λογοτεχνική

παραγωγή και τις αναμνήσεις που εμπίπτουν κυρίως στα δρώμενα των τελευταίων πενήντα ετών.

Η ιδιομορφία του έργου της βιβλιοπαραγωγής είναι ότι έχει πλέον ως δράστες μελετητές που έχουν γεννηθεί, σπουδάσει και ζήσει στην Πόλη, όπως οι Μέλπω Κεσίσογλου - Καρυστινού & Αναστάσιος Ιορδάνογλου, που έγραψαν για δύο ιστορικές συνοικίες της Πόλης για το Τζιμπαλί¹ η πρώτη και για την Μητρόπολη Χαλκιδόνας² ο δεύτερος. Ο γιατρός και ιστοριοδύφης Ακύλλας Μήλας και η λαογράφος Σούλα Μπόζη, για το *Πέρα*³ ή επί το ορθότερον την Κοινότητα Σταυροδρομίου⁴, η ίδια συγγραφεύς είναι γνωστή και για τα βιβλία μαγειρικής⁵ και υφαντών. Ο γιατρός Φωκίων Σιδηρόπουλος, που έγραψε για την ιστορία του μεγαλύτερου ιδρύματος ακόμη στην Πόλη για τα νοσοκομεία Βαλουκλή⁶. Διάφοροι Πολίτες επίσης ασχολούνται με ειδικά θέματα όπως τα επαγγέλματα⁷ και η καθημερινή ζωή στην Πόλη⁸ που εκδίδονται με την μορφή πρακτικών συνεδρίων ή εκλαϊκευμένων ομιλιών.

Παράλληλα υπάρχουν αξιόλογοι ιστορικοί που έχοντας ως εφόδιο την γνώση των οθωμανικών και τουρκικών πηγών παρήγαγαν μεγάλο αριθμό επιστημονικών συγγραμμάτων, όπως ο καθηγητής Κωνσταντίνος Σβολόπουλος⁹ και ο διπλωμάτης Βασίλης Μούτσογλου¹⁰, πολίτης και αυτός, επικεντρώθηκαν στον 19^ο αι. αμιγώς και έχουν μια συνολική θεώρηση της πολιτικής και όχι μόνο κατάστασης. Οι καθηγητές επίσης Χάρης Εξερτζόγλου και

¹ Μέλπω Κεσίσογλου - Καρυστινού, *Ενορία της Αγίας Κωνσταντινουπόλεως – Τζιμπαλί*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 1998.

² Αναστάσιος Κ. Ιορδάνογλου, *Η Μητρόπολις Χαλκιδόνας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 2000.

³ Ακύλλας Μήλας, *Πέρα. Το Σταυροδρόμι της Ρωμισόνης*, Μίλητος, Αθήνα [2002].

⁴ Σούλα Μπόζη, *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου - Πέραν*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

⁵ -, *Πολίτικη κουζίνα – Παράδοση αιώνων*, Αθήνα 1994.

⁶ Φωκίων Σιδηρόπουλος, *Τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη. Νοσοκομείο Βαλουκλή*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 1999.

⁷ [_], *Τα επαγγέλματα των Ρωμιών της Πόλης*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 2001.

⁸ [_], *Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1999.

⁹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856 - 1908. Η ακμή του ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.

¹⁰ Βασίλης Μούτσογλου, *Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης 1821 – 1922*, Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Παρασκευάς Κονόρτας, εξέτασαν σε βάθος δύο θεσμούς όπως τον *Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινούπολεως*¹¹, που έπαιξε το ρόλο του Υπουργείου Παιδείας για την ελληνόφωνη παιδεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο πρώτος και για τα μεράτια, τα διοριστήρια έγγραφα των Πατριαρχών από τους σουλτάνους και της σχέσης της Πύλης με το Πατριαρχείο, ο δεύτερος. Επίσης ο Δημήτρης Σταματόπουλος, με το *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση*¹² φωτίζει μια άγνωστη εν πολλοίς πτυχή της ιστορίας της Ορθοδοξίας την συμμετοχή των λαϊκών στη διοικητική δομή του με αποκορύφωμα την ίδρυση του Διαρκούς Εθνικού Συμβουλίου και την εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών για την διοίκηση όλων των κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας, η δε ιστορικός Έφη Κάννερ, εξετάζει το πώς λειτουργούσε η αντιμετώπιση της φτώχειας και η φιλανθρωπία στην Πόλη¹³ και τον ρόλο των φιλόπτωχών Αδελφοτήτων Κυριών. Αναπληρωτές καθηγητές, επίσης ο γιατρός Κωνσταντίνος Τρομπούκης και ο αρχιτέκτων Βασίλης Κολώνας που μελετούν ειδικές πτυχές της δράσης του ελληνικού στοιχείου, τους γιατρούς¹⁴ και αρχιτέκτονες¹⁵ αμφοτέρω. Τέλος μεταφράζονται βιβλία για την Πόλη, παλαιών περιηγητών, όπως ο Γάλλος Θεόφιλος Γκωτιέ¹⁶ και ο Ιταλός Εδμόνδος Δε Αμίτσι¹⁷, καθώς και ξένων μελετητών όπως ο Τζων Φρίλι¹⁸ και ο Φίλιπ Μάνσελ¹⁹ που συμπεριλαμβάνουν αυτοτελή κεφάλαια για τον 19^ο αιώνα όπου προβάλλεται και η ζωή των Ρωμιών.

Τα τριάντα βιβλία της τελευταίας περίπου δεκαπενταετίας που παρουσιάζονται σήμερα είναι ενδεικτικά και δεν ισχυρίζομαι ότι καλύπτω όλη την εκδοτική παραγωγή, πάντως αποτελούν ένα ικανό αριθμό για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων. Πρόκειται ουσιαστικά για 20 συγγραφείς με τον πολυγραφέτερο, τον γιατρό Α. Μήλλα που μας έχει

¹¹ Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ου αιώνα.*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

¹² Δημήτρης Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.

¹³ Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Κατάρτι, Αθήνα 2004.

¹⁴ Κωνσταντίνος Τρομπούκης, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, 1856-1923*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 2000.

¹⁵ Βασίλης Κολώνας, *Ελληνες αρχιτέκτονες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Ολκός, Αθήνα 2005.

¹⁶ Θεόφιλος Γκωτιέ, *Κωνσταντινούπολη*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1998.

¹⁷ Εδμόνδος Δε Αμίτσι, *Η Κωνσταντινούπολις (1η έκδοση: Αθήνα 1896)*, μτφρ. Δημ. Βερναρδάκη, Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2001.

¹⁸ Τζων Φρίλι, *Κωνσταντινούπολη, από τον Χριστιανισμό στο Ισλάμ*, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2001.

¹⁹ Philip Mansel, *Κωνσταντινούπολη. Η περιπόθητη Πόλη (1453-1924)*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1999.

δώσει και παλιότερα δείγματα γραφής με την τριλογία του για τα νησιά της Προποντίδας, ξεκινώντας από την Χάλκη (1984) και τα λευκώματα φωτογραφιών *Κωνσταντινούπολη, αναζητώντας τη βασιλεύουσα*, με τον Κ. Σταματόπουλο, (εκδ. Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1990) και *Προποντίδα, «μια θάλασσα της Ρωμοσύνης»*, (εκδ. Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1992). Στη παρούσα φάση εκδόθηκαν 7 τόμοι αλλά στην ουσία πρόκειται για πέντε διακριτά συγγράμματα, το πρώτο είναι δύο τόμοι αφορούν τις *Σφραγίδες*²⁰ των ενοριών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως και Μητροπόλεων Χαλκηδόνος και Δέρκων²¹, όπου συμπεριλαμβάνεται και η ιστορία τους ξεκινώντας από παλαιότερους αιώνες μετά την Άλωση και συμπεριλαμβάνονται - πολλές φορές επανασχεδιασμένες - οι σφραγίδες ναών, σχολών, σωματείων, συντεχνιών κα. Το δεύτερο είναι πάλι δίτομο και αφορά της εκκλησιές εντός των τειχών²², όλες είναι κτισμένες μετά το 1830 διότι είχαν καταστραφεί στην Επανάσταση, αλλά έχουν εικόνες που ανάγονται σε προηγούμενες εποχές. Τα υπόλοιπα είναι δύο έργα, το *Πριγκηπόνησα*²³ και το *Πέρα*²⁴. Τα τέσσερα αυτά βιβλία κυκλοφορούν δίχως ημερομηνία έκδοσης από τις εκδόσεις «Μίλητος», υπό τύπο λευκώματος, η βαρύτητα είναι στην φωτογραφία, τα κείμενα πιάνουν λιγότερο χώρο και δεν υπάρχουν υποσημειώσεις και μόνο το τελευταίο έχει βιβλιογραφία. Η τελική αλλά όχι τελευταία εργασία του είναι για το *Κτηματολόγιο* της Πριγκήπου²⁵, που με αφορμή ένα «κατάστιχο των ευρισκομένων οικιών και καταστημάτων» του 1885, συμπληρώνει το παλαιότερο του βιβλίο για το ίδιο νησί. Όλα τα έργα του χαλκέντερου Μήλλα συνοδεύονται από τα καταπληκτικά του σκίτσα, κυρίως προοπτικά και όψεις χαρακτηριστικών κτιρίων αλλά και οικιστικών συνόλων της Πόλης. Ένας άλλος Ελλαδίτης δικηγόρος αλλά λάτρης της Πόλης είναι ο Θρασύβουλος Παπαστρατής, που μας δίνει το δίτομο έργο του για τις *Γειτονίες*²⁶ της, που δημοσιεύθηκαν, υπό τύπο ταξιδιωτικών αναμνήσεων στην εφημερίδα των Απελαθέντων Ελλήνων «ο

²⁰ Ακύλας Μήλλας, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως. Ενορίες Αγιοτάτης Αρχιεπισκοπής. Ναοί, σχολές, σωματεία, συντεχνίες*, Έκδοση Συλλόγου Ιστορικής & Λαογραφικής Έρευνας «Η Μνημοσύνη», Αθήνα 1996.

²¹ -, *Σφραγίδες μητροπόλεων Χαλκηδόνος – Δέρκων*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2000.

²² -, *Κωνσταντίνου Πόλις. Η εντός των τειχών Ορθοδοξία*, Μίλητος, Αθήνα [2005], τόμος Α & Β'.

²³ -, *Πριγκηπόνησα*, Μίλητος, Αθήνα [2000].

²⁴ -, *Πέρα. Το Σταυροδρόμι της Ρωμοσύνης*, Μίλητος, Αθήνα [2002].

²⁵ -, *Κτηματολόγιον Νήσου Πριγκήπου*, Έκδοση Συλλόγου Ιστορικής & Λαογραφικής Έρευνας «Η Μνημοσύνη», Αθήνα 2006.

²⁶ Θρασύβουλος Παπαστρατής, *Γειτονίες της Κωνσταντινούπολης*, Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2003.
-, *Γειτονίες του Βοσπόρου*, Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2005.

Πολίτης». Τέλος θα ήθελα να αναφερθώ στο συγχωρεμένο καθηγητή ιστορίας και πολεοδομίας στο Παρίσι, Στέφανο Γεράσιμο²⁷, κωνσταντινουπολίτη, που έγραψε για την συνολική ιστορία της Πόλης, αρχικά στα γαλλικά, και εκδόθηκε σε μια πολυτελή έκδοση του Καρακώτσογλου, δυστυχώς ο 19^{ος} καλύπτει το τελευταίο μόνο κεφάλαιο από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ ως την πτώση προσφέροντας παραδείγματα μόνο από τα οθωμανικά μνημεία.

Μια άλλη κατηγορία κειμένων βρίσκονται υπό την μορφή επιστημονικών άρθρων σε βιβλία που δεν θα παρουσιασθούν αναλυτικά σε αυτή την ενότητα διότι είναι συλλογικοί τόμοι, είτε περιοδικών εκδόσεων, όπως οι πέντε τόμοι της καθ' ημάς *Ανατολής*, (που η μετεξέλιξη ήταν το *Δελτίο Εταιρείας Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής*), οι 6 τόμοι *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης* και τα *Σύγχρονα Θέματα, τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, όπου στο διπλό τεύχος 74-75 του Δεκεμβρίου 2000, υπήρχε αφιέρωμα που επιμελήθηκε ο ομιλών για την «Ελληνική Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)» είτε πρακτικά συνεδρίων που προέρχονται κυρίως από την εκδοτική εργασία πολιτικών σωματείων, όπως αυτό που προαναφέρεται, ο Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολίτων, ο Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, η Ένωση Κωνσταντινουπολιτών αλλά και ελλαδικών όπως της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Τέλος θα πρέπει να γίνει μνεία κάποιων συλλογικών έργων, έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως για τα *400 χρόνια Φανάρι* (2001) ή για το ίδιο το *Ο. Πατριαρχείο*. Έχω υπόψη μου ένα τόμο που εξέδωσε το «Ορθόδοξο Κέντρο Οικ. Πατριαρχείου Γενεύης» και η «Ε. Τζαφέρη ΑΕ» του 1989 αλλά φαντάζομαι θα κυκλοφορούν και άλλα.

Κλείνοντας αυτή τη μικρή εισήγηση δεν μπορώ να μην αναφέρω την συμβολή της ιστορικού και ερευνήτριας στην Ακαδημία Αθηνών και φίλης Πηνελόπης Στάθη, η οποία άφησε εχθές αυτό το μάταιο κόσμο. Η Ποπίτσα ήταν πολίτισσα, με τα όλα της, με το πολυσχιδές της έργο, φώτισε άγνωστες πτυχές της γενέτειρας της αλλά και βοήθησε ανυστερόβουλα πολλούς ερευνητές στις εργασίες τους. Δείγμα κοινωνικής παρουσίας και προσφοράς της αποτέλεσε η ίδρυση με τον Διαμαντή Ανεστίδη της «Καθ' ημάς Ανατολής», αρχικά ως κίνηση στα πλαίσια του Συνδέσμου των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών και μετέπειτα στην Εταιρεία Μελέτης, μια μη κερδοσκοπική αστική εταιρεία. Η διδακτορική της διατριβή ήταν για τον *Χρυσάνθο Νοταρά, Πατριάρχη Ιεροσολύμων, πρόδρομο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 1999) που

²⁷ Στέφανος Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη, από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Καρακώτσογλου, Αθήνα 2006.

έζησε κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στην Πόλη, πέθανε το 1731. Στον τελευταίο συλλογικό τόμο για τον 19^ο αιώνα που εξετάζουμε και εκδόθηκε με επιμέλεια του Γιώργου Γιαννακόπουλου²⁸, η Πηνελόπη έγραψε 2 κείμενα, για τα ελληνικά εκπαιδευτήρια και για τους Ρωμιούς της Πόλης, έχω ένα κείμενο και εγώ για την πολεοδομική εξέλιξη της.

Η ιστορική έρευνα για το μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ελληνισμού του 19^ο αιώνα έχει προχωρήσει σε σχέση με την επιστημονική παραγωγή των προηγούμενων δεκαετιών, αλλά μένουν να γίνουν πολλά κυρίως να μελετηθούν τα οθωμανικά αρχεία που θα φωτίσουν άγνωστες πτυχές της επίσημης αλλά και καθημερινής ζωής των Ρωμιών της Πόλης.

²⁸ Γιώργος Γιαννακόπουλος, (επιμ.), *Κωνσταντινούπολη, η Πόλη των Πόλεων/ Constantinople. City of Cities* (Δίγλωσση έκδοση), Έφεσος, Αθήνα 2002.